

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De stompe tanden van de kinderen: betekenissen van het nationaal- socialisme bij kleinkinderen van meelopers en daders¹

Sandra Brugger

Met behulp van een psychoanalytisch georiënteerde methodologie worden interviews met kleinkinderen van daders en meelopers van het nationaal-socialisme bestudeerd. Analyse van de latente inhoud laat vooral het voorkomen van vroege afweermechanismen en de schadelijke invloed van geheimen zien.

Inleiding

In discussies over de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog is in Duitsland te horen dat met het komende sterven van daders en meelopers van het nationaal-socialisme ook het bezig zijn met dit thema een aflopende zaak zal zijn. Tekenend daarvoor is dat in de toespraken rondom de vijftigste herdenkingsdag van de bevrijding van de concentratiekampen in Berlijn-Brandenburg in 1995 bijvoorbeeld, geen aandacht werd besteed aan de nakomelingen van slachtoffers, noch aan de kinderen of kleinkinderen van de daders en meelopers. Maar er zijn ook andere geluiden. Een halve eeuw na dato kan de houding ten opzichte van de jodenvervolging in de Tweede Wereldoorlog in Duitsland de gemoederen namelijk nog hevig in beweging brengen, getuige het conflict tussen Bubis en Walser in 1999. De discussie ging over de vraag of de volgende generatie verantwoordelijkheid moet dragen voor de daden van de voorafgaande generatie. In verschillende Europese landen werd deze discussie gevolgd, becommentarieerd en verder gevoerd.

Ook in de sociale wetenschappen is er juist in deze tijd aandacht voor de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog voor de volgende generaties. In Duitsland is onderzoek gedaan door psychologen en psychoanalytici, zoals

S.E. Brugger, psycholoog-psychotherapeut i.o., is werkzaam bij Mentrum te Amsterdam in de dagkliniek van het Centrum voor psychotherapie, en voor de Forensisch Psychiatrische Dienst in Amsterdam.

Correspondentieadres: Mentrum, Centrum voor psychotherapie, Amstelveenseweg 7, 1054 MB Amsterdam. E-mail: sabru46@hotmail.com. Na 1 september 2001: Mentrum, Afdeling jeugd ambulant, Keizersgracht 572, 1017 EM Amsterdam.

Bergmann & Jucovy (1990), en ook in Nederland zijn hierover publicaties verschenen (o.a. Bruggeman 1994). De Rijck (1997) analyseert Franstalige psychoanalytische literatuur over transgenerationele overdracht en pleit ervoor meer aandacht te schenken aan de gevolgen van reële gebeurtenissen voor de psychische structuur van de volgende generaties. In Duitsland is de reikwijdte van dergelijk onderzoek meestal beperkt tot de gevolgen voor de eerstvolgende, zogenaamde tweede generatie van slachtoffers en daders. Dit artikel gaat over kleinkinderen van daders en meelopers, geboren tussen 1965 en 1970. De naoorlogse generaties bevinden zich in een paradoxale situatie: ze hebben die tijd niet meegemaakt en toch speelt het verleden van hun grootouders als daders of meelopers een grote rol in hun leven. De omgang met het verleden speelt zich daarom ook af tussen twee polen: enerzijds de sterke invloed van de vorige generaties, anderzijds de vrijheid om het leven naar eigen inzicht in te richten.

Het motto voor het hier beschreven onderzoek² was een citaat uit het boek Ezechiël: 'De vaders hebben onrijpe druiven gegeten en de tanden der kinderen zijn stomp geworden.' Onderzocht is welke subjectieve betekenis het oorlogsverleden van de grootouders heeft voor de generatie van de kleinkinderen. De Tweede Wereldoorlog is in het naoorlogse Duitsland nauw verbonden met de omgang met de vroeger of nog steeds aangehangen nazi-ideologie en met agressie. Omdat ik vermoedde dat daarbij zogenaamd vroege afweermechanismen een rol zouden spelen, heb ik mij vooral verdiept in wat Klein (1962a, 1962b) zegt over splijtingsmechanismen. De gevolgen van de Tweede Wereldoorlog voor de kleinkinderen zijn onderzocht met behulp van een psychoanalytisch georiënteerde methodologie. Deze heeft als doelstelling een kwalitatieve analyse te maken van de gespreksinhoud van interviews. In de conclusie worden mogelijke nieuwe bijdragen aan de discussie over de gevolgen van het nationaal-socialisme voor de volgende generaties geopperd.

Verkenning van de onderzoekshypothesen in de literatuur

In het onderzoek is de aandacht gericht op de psychodynamiek van angst en agressie, met name op de aanwezigheid van splijtingsmechanismen. Met een welhaast profetische blik eist de schrijver Thomas Mann al in 1938 van zijn landgenoten zich rekenschap te geven van de gevolgen van de afgesplitste moorddadige agressie in het nationaal-socialisme: 'Een broer ... Een nogal onaangename en beschamende broer; hij is vervelend, ik vind het nogal storend dat hij tot mijn familie behoort. Toch wil ik mijn ogen niet sluiten, want nogmaals: productiever dan de haat is zichzelf te herkennen en de bereidheid zich te vereenzelvigen met hetgeen gehaat wordt' (Mann 1939). Hij roept op om in ieder geval de scheiding in zwart en wit los te laten en zich te identificeren met dat wat wordt gehaat. Omdat het zwaartepunt in dit artikel ligt op de uitvoering van het empirische onderzoek, wordt hier slechts kort op de theorie van de afplitsing van agressie ingegaan.

Klein (1962a, 1962b) schenkt bijzondere aandacht aan de ontwikkeling van angst en agressie in de door haar beschreven fases. In de vroege ontwikkeling vormt splitsing van het gevoel in 'helemaal goed' en 'helemaal slecht' een belangrijk afweermechanisme om de archaïsche angsten de baas te worden. Om deze fase, de paranoïd-schizoïde positie, goed te doorlopen en zich psychisch verder te ontwikkelen is het nodig deze afgesplitste archaïsche agressie te integreren, de scheiding aan te brengen tussen fantasie en realiteit en een innerlijk object tot stand te brengen. Dit vindt plaats in de depressieve positie, waarin het kind de tegengestelde emoties niet meer hoeft af te splitsen, maar ze beide kan verdragen. De volwassene die deze fase goed heeft afgewikkeld, kan gevoelens beleven van rouw en schuld over de als vernietigend beleefde agressie.

Om twee redenen kunnen de integratie van angst en agressie en de ontwikkeling van een innerlijk object bij het nageslacht van ouders en meelopers gecompliceerd zijn. Ten eerste vermoeden of kennen de kleinkinderen mogelijk de daden van hun grootouders. In dat geval ontstaat er grote ruimte voor de fantasie of doen ze zelfs de concrete ervaring op dat de angstopwekkende archaïsche agressie daadwerkelijk kan optreden. Daardoor kunnen de kleinkinderen van de ouders en meelopers niet de voor hun ontwikkeling noodzakelijke opluchting ervaren dat hun archaïsche agressie niet in de realiteit bestaat. Omdat de onverdraaglijke angst voor de archaïsche agressie blijft bestaan, blijft de psychische ontwikkeling van het kind gestagneerd. Ten tweede kunnen de ouders er zelf sterk toe neigen hun agressie af te splitsen. De uitingen van archaïsche agressie die zij bij hun eigen kleine kinderen zien, herinnert hen aan hun eigen misdaden of tekorten. Zij zullen er alles aan doen om te voorkomen dat hun kind zijn archaïsche angst en agressie laat zien. Bewust en onbewust zullen de ouders de uiting van agressie door het kind proberen te verhinderen. Het kind wordt gedwongen de angst en agressie te onderdrukken, voordat het de kans krijgt om deze te integreren. Als we deze denkrant volgen, is het vermoeden gerechtvaardigd dat als deze kinderen zelf ouders worden, zij op hun beurt dit mechanisme overdragen op hun kinderen.

Het voortbestaan van splitsing als overheersend afweermechanisme heeft tot gevolg dat het vermogen om agressie te symboliseren niet of gebrekkig wordt ontwikkeld. Troostende humor met symbolen of metaforen voor de gruwelijke inhoud kan dikwijls niet worden begrepen. Het ontbreken van dit vermogen tot symbolisering is beschreven door meerdere psychotherapeuten die met cliënten uit vader-, meeloper- en slachtofferfamilies werken. Grubrich-Simitis (1984) beschrijft bijvoorbeeld hoe, mede door een goede werkrelatie in de psychoanalytische therapie, de vaardigheid tot symbolisering kan worden teruggewonnen. In plaats van symbolen gebruiken deze cliënten vaak concretismen, zowel verbaal als in gedrag. De elementen van het verzwegen familieverleden worden concretistisch

geënceneerd. Agressie heeft in dit verband een niet te onderschatten betekenis: niet-geïntegreerde agressie doet de dreiging van de terugkeer van de afgesplitste agressie toenemen (Juelich 1994).

Beschrijving van de onderzoeksofzet

Lorenzer (1986) ontwikkelde een methodologie die is gebaseerd op psychoanalytische uitgangspunten, waarin met name wordt gezocht naar betekenissen en symbolen in het vertelde verhaal. In analogie met de situatie van het eerste intakegesprek voor een psychoanalyse beschouwt Lorenzer empirisch onderzoek als een zoektocht naar de dieperliggende, latente inhouden van het in woorden vertelde 'verhaal'. De psychoanalyticus tracht de onbewuste enscenering vast te pakken die zich in de ambigue situatie van de intake ontvouwt door zoveel mogelijk vrij-zwevend te luisteren naar zijn tegenoverdrachtsgevoelens, naar haperingen in wat wordt verteld, naar wat er niet wordt gezegd en dergelijke. Door die aspecten in het gesprek te berde te brengen en te toetsen aan de reacties van de analysant in spe kan het tot dan onzegbare zichtbaar worden. De psychoanalytische situatie is naar zijn mening ideaal om 'scenisch' te begrijpen wat niet met taal kan worden gezegd. De stap die Lorenzer daarop maakt is dat deze hermeneutiek ook toepasbaar is in sociaal-wetenschappelijk onderzoek van psychoanalyse of van culturele uitingen zoals literatuur, kunst en religie. Verschijnselen kunnen worden onderzocht door groeps gesprekken plaats te doen vinden, waarin vrij-associërend wordt gewerkt. Een uitwerking van een intake of een interview, maar ook een prozatekst kan door een groep worden besproken en tijdens die bespreking ontstaan onhelderheden, tegenstrijdigheden en irritaties als indicaties voor de dieperliggende, onbewuste inhoud van het besprokene. Die worden vooral zichtbaar als de groepsleden zich richten op de gaten en breuken in het materiaal. In mijn onderzoek naar de familiegeschiedenissen heb ik gebruikgemaakt van de concrete methodologische uitwerking van Löchel (1995) van de hierboven beschreven uitgangspunten van Lorenzer.

Allereerst is materiaal verzameld door het houden van interviews. Omdat ik vermoedde dat het voor kleinkinderen bijzonder moeilijk is hun grootouders als meelopers of daders te identificeren en dit hen waarschijnlijk zou afschrikken om mee te werken, heb ik voor een indirecte benaderingswijze gekozen. In een krant plaatste ik de volgende advertentie: 'Hoe was dat toen? Ik ben op zoek naar mensen wier grootouders de Tweede Wereldoorlog in Duitsland als volwassene/kind hebben meegemaakt en die zich hierover willen laten interviewen voor mijn doctoraalscriptie. Bel tel.nr.: ...'. De in totaal vijftien telefonische reacties leidden tot een twintigtal verkennende afspraken, waarna met tien personen uiteindelijk een uitgebreid interview is gehouden. De deelnemers aan het onderzoek waren tus-

sen de drieëntwintig en dertig jaar oud, op één uitzondering na hoger opgeleid, alleenwonend en wat betreft politieke voorkeur deel uitmakend van de linkerkant van het politieke spectrum. Er waren evenveel mannen als vrouwen. Aan het onderzoek namen kleinkinderen deel met alleen een vader in de familie en een kleinkind met zowel een vader als een slachtoffer in de familie. Het is opmerkelijk dat geen kleinkinderen van slachtoffers reageerden.

De vele misverstanden bij mijn gesprekspartners omtrent de afspraken waren spreekwoordelijk voer voor psychoanalytici. Een aantal mensen stapte op weg naar het interview bij de verkeerde metrohalte uit of vergiste zich in de afgesproken dag of week. Dit is anders dan mijn ervaringen bij interviewafspraken over andere onderwerpen. Ik vatte deze vergissingen op als een indicatie voor de weerstand om te gaan praten over dit kennelijk als gevaarlijk beleefde onderwerp. De interviews waren semi-gestructureerd en probleemgecentreerd volgens de methode van Witzel (1985). De volgende vragen vormden de leidraad bij het interview:

- Wanneer ben je begonnen je met het nationaal-socialisme bezig te houden? Hoe kwam dat?
- Door wie en op welke manier kreeg je informatie over je grootouders?
- Wil je een situatie schetsen, waarin in je familie over het verleden in het nationaal-socialisme werd gesproken?
- Wat zou je verder nog willen weten?
- Zijn er vragen waarvan het antwoord je bang zou maken?
- Ken je getuigschriften/bewijsstukken van je familie die te maken hebben met het nationaal-socialisme?
- Heb je ooit contact gehad met mensen die toen werden vervolgd?
- Heb je ooit een voormalig concentratiekamp bezocht?
- Heb je met mensen buiten je familie over het verleden van je grootouders gesproken?

De volgende onderzoeksstap was dat ik zelf een eerste verkenning van het materiaal ondernam. Direct na het interview werden gevoelens, ideeën, tegenoverdrachtgevoelens of vreemde dingen tijdens het interview genoemd. Vervolgens werd het interview uitgeschreven, opnieuw gelezen en werd een eerste ordening aangebracht. Per interview werden bij elkaar horende stukken tekst gemarkeerd en vervolgens werden citaten uit verschillende stukken in de vorm van kernzinnen als thema's geformuleerd. Het was mooi te zien hoe, net als in een intake of in de eerste droom van een analysant, in de openingszinnen van het interview al de thema's besloten liggen die in het vervolg aan de orde komen. Tot slot probeerde ik een breder verband te vinden tussen mijn interpretaties van de afzonderlijke interviews.

Daarop volgde de interpretatie door de beoordelaarsgroep van de onbewerkte transcripten van drie interviews. Deze werden uitgekozen voor verdere bewerking omdat juist zij de meeste hiaten, breuken of haperingen

bevatten, wat werd opgevat als indicatief voor een rijke latente inhoud. Interviews die zeer gladjes verliepen, of waarin de verteller gloriërend zijn of haar verhaal vertelde, werden in dit opzicht als armer aan latente inhoud ingeschat. De interpretatiegroep bestond uit zes beoordelaars uit zeer verschillende wetenschappelijke disciplines en elk interview werd in drie opeenvolgende zittingen geïnterpreteerd naar latente inhoud. De beoordelaars werd gevraagd met zoveel mogelijk vrij-zwevende aandacht het transcript te lezen en erop te reageren. De gespreksvorm was vrij. Soms werden passages die veel gevoelens en gesprek opriepen bijvoorbeeld voorgelezen als was het een hoorspel en werd op die manier de 'enscenering' in de groep nog meer gefaciliteerd. Ook waren tijdens de beoordeling de bandopname en historische achtergrondgegevens voorhanden. Het was fascinerend te constateren hoe de gevoelslagen in de interviews terugkwamen in het proces van beoordelen. Hoewel de beoordelaars ruimdenkend waren, ontstond er snel een tendens tot oordelen in 'goed' of 'fout' en reageerden de beoordelaars streng op uitingen van elkaar. De ensceneringen van de geïnterviewden raakten blijkbaar sterk aan de eigen fascinatie van de beoordelaars voor agressie of het nationaal-socialisme.

Om tot een ordening van de interpretaties van mij en de beoordelaarsgroep te komen, heb ik vervolgens per interview de beschreven ensceneringen van de beoordelaarsgroep vergeleken met mijn tegenoverdrachtsgevoelens en de eerste resultaten van de eerste analyse van de interviews. Waar in de synthese dan nieuwe breuken of haperingen werden geconstateerd, leidde dat tot nieuwe interpretaties van de latente inhoud. De laatste analysestap was de interviews onderling te vergelijken en daar gemeenschappelijke thema's uit te distilleren.

Beschrijving en interpretatie van de interviews

De interviews met Sonja, Despina en Peter worden beschreven en samengevat met behulp van vier helder naar voren komende thema's: de vervaagde grens tussen fantasie en realiteit, het schommelen van het beeld van de grootouders tussen illusie en ontgoocheling, identiteit en afstammingsideeën, en het verbod van de grootouders en vooral van de ouders aan de kinderen en kleinkinderen om te praten.

Vervaagde grens tussen fantasie en realiteit In de interviews met Sonja en Despina blijkt kennis over de realiteit te worden weggehouden, waardoor fantasieën in stand kunnen worden gehouden. Zo was Sonja's grootvader bewaker in een Wehrmachtgevangenis in Torgau aan de Elbe. Tussen 1939 en 1945 werden in deze gevangenis 1049 deserteurs en politieke of religieuze verzetsstrijders tot de doodstraf veroordeeld en geëxecuteerd. Veel gevangenen verhongerden of werden naar het nabije concentratiekamp Buchenwald gebracht. De bewakers leidden verder groepen gevangenen

naar het front, waar ze bijzonder gevaarlijk werk moesten verrichten, zoals het graven van loopgraven in gebieden waar mijnen konden liggen (Haase 1994). Uit de volgende fantasie over het verleden van haar grootvader blijkt zowel Sonja's historische belangstelling als haar emotionele betrokkenheid: 'Ik heb ook verslagen over dit Torgau gelezen, ik bedoel, het ligt direct aan de Elbe, zo'n oude vesting uit de tijden van Frederik van Pruisen, dus echt met dikke muren. En je kunt je makkelijk voorstellen hoe dat er daar uitziet. Er was ook een galg waar ze dagelijks mensen aan hebben opgehangen.' Volgens mijn informatie lag de gevangenis echter niet direct aan de Elbe en ook niet in de oude vesting. Ook werden de gevangenen niet opgehangen, maar doodgeschoten. Ondanks het feit dat Sonja zich actief verdiept heeft in de geschiedkundige feiten, verwisselt zij de nog steeds bestaande oude renaissancevesting met het provisorische gebouw van de gevangenis, dat na de oorlog werd gesloopt. Ook noemt Sonja een andere doodsoorzaak van de vermoorde gevangenen. Hier vinden wij twee duidelijke aanwijzingen dat er sprake is van een fantasie omtrent de vorm van de gewelddadigheid in de gevangenis die Sonja ondanks haar historische kennis heeft ontwikkeld.

Het ontstaan van fantasie over het verleden wordt bij volgende generaties beïnvloed door twee omstandigheden. Vaak ontbreekt concrete kennis over het verleden van de grootouders terwijl dit onbekende verleden wel degelijk emotionele betekenis voor de volgende generatie heeft. In een poging om de gaten in de familiegeschiedenis in te vullen kunnen elementen van de onbewuste familiegeschiedenis tot allerlei fantasieën leiden. Fantasieën spelen in de gedachten van kleinkinderen over het verleden van hun grootouders vaak een centrale rol, omdat ze de enige toegang tot dit onderwerp zijn. Door de grote afstand in tijd is kennis maar beperkt voorhanden. Het ontstaan van fantasieën in deze derde generatie lijkt ook te worden vergemakkelijkt door de mogelijk minder sterke afweer tegen het verleden en de afnemende angst voor de kennis van het verleden. Toch blijft het opvallend dat Sonja ondanks haar goede historische kennis de feiten onvoldoende van haar fantasie scheidt. De grens tussen fantasie en realiteit is vervaagd.

Bij Despina lukt de splitsing minder goed dan bij Sonja en komt het gebrekkige onderscheid tussen fantasie en realiteit aan de orde aan de hand van concretismen en wellicht in paranoïd getinte angsten. Zij schrikt als in televisiereclame roomkaas wordt aangeprezen als 'nordisch-frisch' Op zo'n moment beleeft ze een paranoïd getinte angst voor de terugkomst van het nationaal-socialisme. Ook kan zij het lied *Unforgettable* van Nat King Cole niet horen zonder dit lied te associëren met het beeld van Hitler, rijdend als overwinnaar door de binnenstad van München. Als zij het woord 'selectie' hoort, bijvoorbeeld bij de keuze van kandidaten voor een talkshow op televisie, is dat voor haar een teken dat het nationaal-socialisme een dreigend gevaar blijft. Haar paranoïd getinte angsten komen te

voorschijn als tamelijk losse associaties. De letterlijke en concrete manier waarop Despina haar waarnemingen interpreteert, is een aanwijzing dat het ook hier gaat om angst voor archaïsche agressie. Zowel de gelukte splitsing bij Sonja als de falende afweer van Despina wijst erop dat vroege afweermechanismen een rol spelen.

Het beeld van de grootouders: tussen illusie en ontgoocheling De beelden die de kleinkinderen van de grootouders hebben, lijken op een extreme manier heen en weer te gaan tussen illusie en ontgoocheling. Dit licht ik toe aan de hand van voorbeelden uit de interviews.

Sonja is bijvoorbeeld opgegroeid in de veronderstelling dat haar grootvader van moederszijde in 1945 'gewoon' bij een luchtaanval is overleden. Ze hield zich veel met het verleden van haar grootvader bezig. Sonja beschrijft het moment waarop zij pas op achtentwintigjarige leeftijd, pratend met moeder, de echte doodsoorzaak van haar grootvader en daarmee zijn verleden als dader te weten kwam, als volgt: 'Eh, nee, van kameraden, toen en ... nou ja, dat [Zij zegt "dat" in plaats van "die" om grootvader aan te duiden; S.B.] is gewoon omgekomen en toen na de oorlog kwam er iemand, die was gevangene in het strafbataljon waar opa bewaker was en heeft oma verteld dat, toen was het front nogal dichtbij, en de mensen hebben toen wapens gevonden van omgekomen Russische soldaten en ja, toen hebben ze mijn grootvader gewoon doodgeschoten ...' In het interview komen twee fases van verwerking van het te weten komen van de feitelijke toedracht naar voren. Ze voelt zich hierna veranderd. De voormalige gevangene die na het einde van de oorlog persoonlijk bij oma langskwam om haar over de werkelijke doodsoorzaak van haar man te informeren, confronteert Sonja met de realiteit. Omdat opa door gevangenen werd doodgeschoten, weet Sonja nu dat haar opa betrokken was bij de vervolging en waarschijnlijk bij wreedheden. Sonja kan dit niet verwerken en is geschokt: '(...) en toen dacht ik: O, mijn god, je kunt hier nooit aan ontkomen, dit zit in je. Dit was zo verschrikkelijk, zo concreet, dit te weten te komen, hoeveel dit nog met mij te maken heeft, nog veel, veel meer dan ik eigenlijk dacht (...).' Sinds Sonja dit te weten kwam, houdt ze zich overwegend rationeel met het verleden van haar grootvader bezig. Hoewel ze haar grootvader een 'zwijn' noemt en afwijst, komt op andere momenten een emotionele band met hem naar voren. Het lijkt alsof de verwerking van de kennis tussen fascinatie, illusie en ontgoocheling blijft dwalen. Mij valt op dat zij, vanaf het moment dat ze de historische feiten van het verleden van haar grootvader te weten komt, het beeld van haar grootvader splitst in enerzijds een rigoureuze veroordeling van hem als 'zwijn' met wie zij niet verbonden is en anderzijds een grootvader op wie zij lijkt. Sonja splitst overigens ook binnen haar familie op een andere wijze. Zij beschermt haar moeder, ontkent elke kritiek en agressie tegenover haar, beschrijft haar als uitermate kwetsbaar en sensitief, terwijl zij allebei haar grootouders als kil en afstandelijk

schetst. Het lijkt erop dat zij ook tussen de generaties splitst en dat de generatie van de ouders geïdealiseerd wordt terwijl zij de nog levende grootouders veroordeelt.

In tegenstelling tot de splitsing door Sonja in helemaal goed en helemaal fout, veranderen de grootouders van Despina in de loop van het interview van 'meelopers' tot 'daders', om aan het einde van het interview weer als 'meelopers' gepresenteerd te worden. Despina vertelt aanvankelijk dat haar grootmoeder actief was in de nationaal-socialistische meisjesvereniging en benadrukt daarbij oma's naïviteit. Zij redeneert dat juist het meelopen van haar grootouders het haar zo moeilijk maakt erover te praten. In de loop van het interview confronteert zij zichzelf met de wetenschap dat haar grootvader SA-lid was geweest en wel degelijk betrokken was bij 'doelgerichte vechtpartijen'. Despina maakt ook korte metten met een familieleugen: dat grootmoeder joden op de zolder zou hebben verstoppt. 'Mijn grootmoeder en iedereen in de familie hebben er zo vaak over gepraat dat iedereen het uiteindelijk geloofde. Hoewel het gewoon niet klopt.' Ze vertelt over een familiereünie: 'Ik hoorde hoe mijn tante heel hard zei: "Ja, en opa was ook aanhanger van de nazi's" – ik dacht: Dat kan toch niet waar wezen! Ik ben in huilen uitgebarsten en heb mij op het toilet opgesloten, ik wou niets meer met hen te maken hebben.' Als zij de betrokkenheid van haar grootouders van moederskant onder ogen ziet, benadrukt zij tegelijkertijd hoe 'goed' de grootouders van vaderskant waren. 'Er werden toen op de boerderij van mijn oma in het echt veel psychisch zieke en zwakzinnige mensen verborgen.' Het interview eindigt met een beeld van de grootouders van moederskant zoals het begon: 'Dus dit beeld van mijn grootouders als klassieke meelopers dat klopte wel, ik heb niet het idee dat zij in het verzet hebben gezeten, noch dat zij nationaal-socialistisch actief zijn geweest.' Door opnieuw ongewenste informatie te verdringen, namelijk opa's SA-lidmaatschap en het liegen over vermeende onderduikers, voorkomt ze de ontgoocheling in het geloof van haar grootouders herstelt ze de illusie waarin ze nog 'goed genoeg' zijn.

Anders dan Sonja en Despina, groeide Peter op in voormalig Oost-Duitsland, dat communistisch en antifascistisch was. In zijn jeugd identificeerde hij zich met zijn joodse grootvader, die als verzetsstrijder erkend was. Dankzij de erkenning van staatswege als verzetsheld genoten grootvader, zijn kinderen en kleinkinderen in de toenmalige DDR allerlei privileges, zoals betere ziektekostenverzekering en studiemogelijkheden. Na de val van de Muur in 1989 vervielen deze privileges en kwam het familiegesprek over het verleden op gang. Peter kwam er toen achter dat opa als halfjood weliswaar slachtoffer was, maar dat hij zich tegelijkertijd opportunistisch had gedragen. Zo verbleef opa in een soort buitenplaats vlakbij het concentratiekamp Buchenwald en genoot hij allerlei privileges door met de officieren aan te pappen. Grootvader ontleende aan de machtsstructuren binnen het concentratiekamp zelf een beperkte macht, en naarmate Peter

meer te weten komt, slaat het geïdealiseerde beeld van grootvader om in ontgoocheling. Dit gaat zelfs zo ver dat Peter geïrriteerd uitroept: 'Hij heeft het helemaal niet zo slecht gehad in het concentratiekamp.' Hij devalueert opa op een vrij kille manier van een antifascistische held tot een opportunistische man op wie men zich niet kon verlaten. Overigens is de kille wijze van in de wereld staan volgens Peter kenmerkend voor zowel opa, vader als hemzelf. Verder was de gezinssituatie buitengewoon complex. Grootmoeder had tijdens de oorlog een buitenechtelijke relatie en zij gaf haar eigen man, Peters grootvader, als halfbroer bij de politie aan. Achteraf rechtvaardigt Peter grootmoeders verraad door te wijzen op grootvaders opportunisme. In zijn kindertijd en puberteitsjaren leeft Peters met het ideaalbeeld van opa als een antifascistische held. Maar met de val van de Muur en de antifascistische ideologie valt ook dit ideaalbeeld in scherven uiteen. Het is verbazingwekkend dat het beeld van grootvader nu in het tegendeel omslaat: de ontgoocheling. Peter splitst het beeld van zijn grootvader chronologisch: vóór en ná de val van de Muur.

Het beeld van de grootouders van alle geïnterviewden verandert steeds van 'helemaal wit' tot 'helemaal zwart'. Bij alledrie geïnterviewden worden vroege afweermechanismen gebruikt om óf de illusie van de goede grootouder in stand te houden, óf ontgoocheld de gedevalueerde grootouder helemaal kwijt te raken. Het is opvallend dat deze beelden zo slecht zijn geïntegreerd.

Identiteit en afstammingsideeën In alledrie interviews blijkt de identiteit van de geïnterviewden te worden beïnvloed door het oorlogsverleden van de grootouders. Vaak gebeurt dit op een verwarrende manier en lopen ook hier feiten en fantasie door elkaar.

Sonja beleeft haar identiteit als besmet. Zij beschrijft bijvoorbeeld hoe ze zich voelde toen ze grootvaders verleden te weten kwam: 'Vreselijk, heel verschrikkelijk. Op de een of andere manier had ik de hele tijd dit beeld in mijn hoofd: in je bloed zwemmen duizenden kleine nazi-genen, weet je? Dus totaal gestoord ...' Later in het interview zegt zij: 'Sindsdien weet ik gewoon dat dit verleden net een atoom is, dat ook in de volgende en daaropvolgende generatie nooit weg is, zich alsmaar weer afsplitst. Het is nooit helemaal weg. Het wordt gewoon geleidelijk afgebouwd.' Dat het verleden haar bestaan op een onbewuste manier belast, blijkt onderzoeker als ze over haar relaties praat. Relatiekeuze is voor Sonja meer een moreel dilemma dan een kwestie van verliefdheid. Ze was eerst lange tijd samen met een Palestijn, nu woont ze in Berlijn samen met een Turk: 'Toch erg hoe die Turken gediscrimineerd worden in Kreuzberg!' Dit leidt tot voortdurende ruzies met haar familie, waarin discriminerende opmerkingen aan de orde van dag zijn. Sonja lijkt haar partnerkeuze te ervaren als een daad van verzet en als het ongedaan maken van het gevoel zelf een nazi te zijn.

Het gevoel besmet te zijn door het familieverleden kan begrepen worden vanuit de identificatie met de grootouders. Met name doordat er familiegeheimen zijn, moet de ontbrekende realiteit opgevuld worden met fantasieën. Grubrich-Simitis (1984) wees al op het ontbreken van de mogelijkheid tot symboliseren via de taal. Vooral bij Sonja is goed te zien hoe de fantasie bij gebrek aan woorden wordt ingevuld met concretismen: 'er zitten nazi-genen in haar bloed' en in haar relaties ageert zij dit conflict uit door het aangaan van evident 'rasonzuivere' relaties. Lorenzer wijst in dit verband op het bestaan van onbewuste motieven die vaak ingaan tegen dominante maatschappelijke normen en waarden: 'Dit zijn wensen die door de algemene consensus worden afgekeurd. Ze staan haaks op de normen en waarden van de huidige cultuur' (1986, p. 27).

Ik meen dat het zelfs zo ver kan gaan dat onder de façade van de identificatie met vervolgde groepen in de maatschappij afstammingsideeën van het nationaal-socialisme verscholen zouden kunnen zitten. In Sonja's beschrijving van de nazi-genen in haar bloed neemt zij de nationaal-socialistische opvatting van erfelijkheid over, volgens welke het bloed beslissend is voor de overerving (Schilling, z.j.). Ze brengt alleen één verandering aan: de volgens nationaal-socialistische opvattingen gewenste arische genen worden vervangen door 'nazi-genen'. Sonja voelt zich door haar bloed met de geschiedenis van haar grootouders verbonden.

De afstammingsideeën van Peter lijken op die van Sonja. In zijn redenering over zijn identiteit neemt ook hij de nationaal-socialistische afstammingsideeën over. Peter komt tot de conclusie dat hij via grootvader voor één achtste deel joods is en dit heeft hij tot kern van zijn identiteit gemaakt. Hiervan uitgaand vraagt hij zich bijvoorbeeld of en hoe hij zowel joods als Duits kan zijn. Opvallend is dat hij als uitgangspunt voor zijn identiteit steeds zijn afstamming via het bloed kiest, volgens de nationaal-socialistische ideologie. Immers, volgens de joodse afstammingsleer is hij helemaal niet joods (daarbij bepaalt de moeder de identiteit van het kind) en volgens de 'burgerlijke' afstammingsleer is hij vooral gewoon Duits (namelijk zeven achtste).

Het verbod om te praten In de interviews is goed te zien hoe het verbod om te praten, ingesteld door de grootouders, is overgedragen van de kinderen op de kleinkinderen. Hierna volgen drie voorbeelden van hoe dit verbod in de derde generatie wordt beleefd.

Despina benoemt meteen het in haar familie geldende verbod om over het verleden te praten: 'Het was een niet uitgesproken verbod om eh, en toen het wel ter sprake kwam, kwam er alleen maar dat zij er ook niets van wisten.' Ze neemt aan het interview deel met een missie: zij wil er wel over praten en het taboe doorbreken. In gesprekken met haar grootvader stuit Despina op grenzen: op het moment dat zij het onderwerp aan de orde brengt, raakt opa geïrriteerd en wijst haar onmiddellijk de deur. Ook haar

moeder is maar voor een deel bereid te praten. Vaak loopt het gesprek vast en zegt moeder: 'Laat maar rusten, het is toch voorbij.' Despina stuit op haar eigen weerstand als zij haar moeder wel aan de praat krijgt, en die over kinderspelletjes vertelt waarin jodenvervolging een rol speelde. Bij doorvragen daarover in het interview reageert Despina afhoudend. 'Of ik echt wou weten wat zij speelden? Ik weet eigenlijk niet of ik het wel echt wil weten.' Als de beoordelaars het interview achteraf analyseren, blijkt ondanks Despina's idee van een missie, het verbod om te praten ook in onze interactie tot uiting te zijn gekomen. In de formulering van mijn vragen vermijd ik gaandeweg termen als 'het verleden', het 'nationaal-socialisme' of 'de misdaden' en vervang deze door lidwoorden als 'dit' en 'het'. Ook binnen Sonja's familie wordt niet over het nationaal-socialistische verleden gesproken. Al in de generatie van de grootouders begint het zwijgen. Grootmoeder verzwijgt tot kort voor haar overlijden het verhaal van de ex-gevangene die na de oorlog op haar afstapt en vertelt dat haar man bewaker was in een oorlogsgevangenis en als zodanig vermoord door de ex-gevangenen. Pas kort voor haar sterven vertelt zij wat zij weet aan het enige familielid in de volgende generatie, haar schoondochter. De schoondochter, inmiddels weduwe en moeder van Sonja, zwijgt op haar beurt twintig jaar lang, hoewel zij ervan op de hoogte is hoe intensief haar dochter zich met de geschiedenis bezighoudt. Pas na herhaaldelijk navragen, hoort Sonja uiteindelijk als achtentwintigjarige de waarheid over haar grootvader. Als reden voor het zwijgen noemt elke generatie het feit dat er zo veel mensen in dit gezin zijn overleden en dat daardoor de kennis verloren is gegaan. Interessant is dat ook Sonja deze waarschijnlijk rationaliserende afweer overneemt.

Peter is opgegroeid in de veronderstelling dat zijn grootvader van joodse afkomst als verzetsstrijder werd opgepakt en in een concentratiekamp de oorlog overleefde. Hij kreeg de informatie over het verleden van grootvader pas kort voor het onderzoeksinterview. Hij is verontwaardigd dat hij ondanks zijn vragen aan moeder alleen maar antwoorden in de vorm van 'kleine hapjes' krijgt. Peter klaagt over het verbod om te praten in zijn familie, over de beknopte antwoorden die hij krijgt. Zijn motivatie om aan het interview deel te nemen is nou eindelijk eens meer dan 'hapjes' over het verleden van zijn familie te weten te komen. Zo hoorde hij pas na de val van de Muur van zijn moeder dat oma haar man zelf had aangegeven en dat opa daardoor is opgepakt. Interessant is dat hij direct nadat hij dit heeft verteld mij vraagt of nu alle vragen beantwoord zijn en of hij nu mag gaan. Peter hanteert hetzelfde mechanisme als moeder: hij vertelt een deel van wat hij oorspronkelijk wilde vertellen en wil dan het gesprek afbreken. Hij volgt het verbod te praten van zijn familie nog steeds op en geeft de interviewer ook alleen maar 'hapjes'-informatie. Peter geeft duidelijk aan dat hij graag de hele geschiedenis zou willen weten, maar dat dit vanwege het verbod om te praten in zijn familie niet mogelijk is. 'Mijn grootvader zou dan zeg-

gen: "Laat nou maar, het is allemaal al zo lang geleden." Vervolgens zou opa gewoon niet op een gestelde vraag reageren, bij herhaling aangeven dat hij slecht hoort en ook de tweede keer geen antwoord geven.' Op de vraag van de interviewster wat hij nog graag van hem zou willen weten, geeft Peter een antwoord waaruit duidelijk wordt dat ook hij onder het verbod te praten valt: 'Eigenlijk zou ik niet veel meer willen vertellen. Eerlijk gezegd is dit onderwerp voor mij nu afgesloten.' Op het moment dat hij emotioneel betrokken raakt in het interview, komt het verbod te praten hem te hulp, hem tegelijkertijd verhinderend alle informatie inderdaad eens bij elkaar te brengen.

Conclusie

In dit artikel is een onderzoek beschreven naar de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog voor de kleinkinderen van daders en meelopers. De kleinkinderen werden uitgebreid geïnterviewd. Omdat de daderthematiek sterk is verbonden met agressie en fantasieën daarover, werd vooral aandacht geschonken aan het voorkomen van vroege afweermechanismen. Splitting, loochening en het schommelen tussen illusie en ontgoocheling waren prominent aanwezig in de poging van geïnterviewden hun verleden te integreren, terwijl grenzen tussen fantasie en realiteit niet altijd helder waren. Het werd duidelijk dat het verbod te praten en te weten over de oorlogservaringen de kleinkinderen te veel ruimte laat om te fantaseren. De ontbrekende realiteit moet door fantasieën worden opgevuld en het ontbreken van de mogelijkheid te symboliseren via taal leidt tot concretismen. Soms kunnen gevoelens die geen woorden krijgen, uitgeageerd worden. (Rosenthal [1995] beschrijft hoe een van haar interviewpartners tijdens het interview op een concretistische manier zijn fantasieën over het verleden van zijn familie uitbeelde. Spelend met een aansteker verbrandde hij enkele haren, op het moment dat in het interview aan de orde zou kunnen komen dat grootvader betrokken was bij brandstichting in een kerk vol met joden.)

Overigens moet bij de interpretatie van de interviews wel worden aangetekend, dat het hier een zeer selecte groep kleinkinderen betreft. Waarschijnlijk hebben met name kleinkinderen op de advertentie gereageerd die worstelen met het oorlogsverleden van hun grootouders.

Bij de interpretatie van de interviews is gebruikgemaakt van een psychoanalytisch georiënteerde methodologie. Deze methodologie stelde mij in staat op zoek te gaan naar de latente inhoud van het vertelde. Door analoog aan de psychoanalytische werkwijze de aandacht te richten op de breuken en de haperingen in wat wordt verteld, wordt de latente inhoud op de achtergrond zichtbaar. Een essentieel onderdeel van de methodologie is gebruik te maken van niet-psychoanalytische beoordelaars van verschillende disciplines, waardoor een proces van betekenisgeving kan ontstaan dat breder is dan wanneer alleen klinische experts het materiaal beoordelen.

In discussies die momenteel in Duitsland worden gevoerd over de Duitse culturele en morele identiteit speelt de manier van omgaan met de Tweede Wereldoorlog steeds een grote rol. In mijn onderzoek wordt niet alleen nog eens onderstreept hoe sterk maatschappelijke factoren van invloed zijn op het psychisch functioneren, maar wordt ook duidelijk dat huidige maatschappelijke ontwikkelingen niet los staan van het verleden. Het onderzoek laat zien dat bij deze geïnterviewden achter een grote drang naar politieke correctheid restanten, al dan niet in de vorm van een omkering, uit het verleden kunnen schuilen. Terugkomend op de recente discussie tussen Bubis en Walser zou tentatief gesteld kunnen worden dat de weigering van de nakomelingen om op moreel vlak de verantwoordelijkheid van de grootouders over te nemen, noodzakelijk is voor een gezonde individuele ontwikkeling.

Noten

1. Mijn bijzondere dank gaat uit naar redactielid Frans Schalkwijk voor zijn enthousiaste hulp.
2. Het onderzoek is door mij verricht in het kader van mijn doctoraalscriptie aan de Freie Universität Berlin. Later heb ik er een lezing over gehouden in het psychoanalytisch onderzoekscolloquium en er een artikel aan gewijd (Brugger 1997).

Literatuur

- Bergmann, M.S., en M.E. Jucovy (red.) (1990), *Generations of the Holocaust*. Columbia University Press Morningside Edition, New York/Oxford.
- Bruggeman, J. (1994), The significance of absent objects in the analysis of transgenerational conflicts. *Zeitschrift für psychoanalytische Theorie und Praxis* 9, p. 293-300.
- Brugger, S. (1997), 'Der Kinder stumpfe Zähne ...' Bedeutung des Nationalsozialismus bei Enkeln von Tätern und Mitläufern. *Texte aus dem Colloquium Psychoanalyse*, 1997, p. 116-129.
- Grubrich-Simitis, I. (1984), Vom Konkretismus zur Metaphorik. *Psyche* 38, p. 1-28.
- Haase, N. (1994), *Torgau im zweiten Weltkrieg – ein neuralgischer Punkt deutscher Geschichte*. Institut für Lehrerfort- und -weiterbildung, Berlin.
- Juelich, D. (1994), Erlebtes und ererbtes Trauma – von den psychischen Beschädigungen bei den Urhebern der Schoah. In: H. Schreier en M. Heyl (red.), *Die Gegenwart der Schoah*. Krämer, Hamburg.
- Klein, M. (1962a), Bemerkungen über einige schizoide Mechanismen. In: M. Klein, *Das Seelenleben des Kleinkindes*. Klett, Stuttgart.
- Klein, M. (1962b), *Die Psychoanalyse des Kindes*. Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Wien.
- Löchel, E. (1995), *Technik zwischen Text und Szene. Psychodynamik und Geschlechterdifferenz in der Beziehung zum Computer*. Habilitationsschrift Bremen. Verschenen als: E. Löchel, (1997) *Inszenierungen einer Technik. Psychodynamik und Geschlechterdifferenz in der Beziehung zum Computer*. Campus, Frankfurt.
- Lorenzer, A. (1986), Tiefenhermeneutische Kulturanalyse. In: A. Lorenzer (red.), *Kultur-Analysen*. Fischer, Frankfurt am Main.
- Mann, T. (1939), Bruder Hitler. *Das Neue Tagebuch*, 25. März 1939 7, deel 13, p. 306-309. Later verschenen in: T. Mann (1986), *An die gesittete Welt. Politische Schriften*. Fischer, Frankfurt am Main.

Rosenthal, G. (1995), Familienbiographien: Nationalsozialismus und Antisemitismus im intergenerationellen Dialog. In: I. Attia (red.), *Multikulturelle Gesellschaft – monokulturelle Psychologie*. Dgvt-Verlag, Tübingen.

De Rijck, A. (1997), Onbekende spelers op het toneel. In: G. Cluckers en J. Cambien. (red.), *Het externe en het interne gezin*. Garant, Leuven/Apeldoorn, p. 53-81.

Schilling, V. (z.j.), *Blut und Erbe - Über die Eigenschaften des Blutes, seine Aufgaben im menschlichen Körper und über seine Rolle als Vererbungsträger mit Einschluß der erblichen Krankheiten*. Meier, Hamburg.

Witzel, A. (1985), Das problemzentrierte Interview. In: G. Jüttemann, (red.), *Forschung in der Psychologie*. Beltz, Weinheim.

Summary

What subjective significance does National Socialism have for grandchildren of Nazi bystanders and victimizers? This article attempts to answer the question from a psychoanalytic point of view. Using Klein's theories on split aggression, the author depicts intergenerational transfer and its consequences for grandchildren of bystanders and victimizers who were interviewed using a qualitative research design. The hermeneutic interpretations focused on the latent content and gave subjective significance to the following topics: uncertain borders between fantasy and reality; an image of the grandparents oscillating between idealization and repulsion; identity and ideas of the hereditary; parents and grandparents forbidding the grandchildren to talk and inquire about their experiences under National Socialism.

Manuscript ontvangen: 29 april 1999

Definitieve versie: 29 maart 2001